

AZƏRBAYCAN AŞIĞI NÖVRƏS İMANIN POEZİYASINDA İCTİMAİ LİRİKA

The Social Luric in the Poetry Of Azerbaijan Ashuq Novres Iman

Sevinc ƏLLƏZOVA*

Özet: Məkalədə XX əsrin başlarında yaşamış Azərbaycan aşiki Növrəs İmanın yaradıcılığı araşdırılmışdır. Aşikin şiirlerinde sık şəkildə keçən ictimai konu incelenmişdir. Belirlənmişdir ki, aşik ictimai həyatla yaxın temasda bulunmuş, sosial motifləri şiirlerinde çox etkili bir şəkildə yansıta bilmişdir.

Anahtar kelimələr: Aşik, İdeya, Növrəs İman, Göyçə, Sosial.

Abstract: In the article is dealt with social motive traces in the poetry of notable Azerbaijan ashuq Novres Iman. Shown that ashuq has sharply criticized in his traces which lived in soviet society. It was coming forward his being in contradiction soviet ideology with religious outlook.

Key words: Ashuq, idea, Novras Iman, Goyce, social.

Öz təşəkkül, təkamül və inkişaf dinamikası ilə bütövlükdə Azərbaycan aşığı sənətinin inkişafını şərtləndirən, orta əsrlərdən ta XX əsrin sonlarına qədər aşığı sənətinin episentri kimi çıxış edən Göyçə aşığı mühiti bu statusunu uzun əsrlər boyu qoruyub saxlamış, mühitdə zəngin sənət ənənələri nəsilədən nəsilə ötürülərək öz davamlılığını bu günə qədər sürdürmüşdür. Elə bunun nəticəsidir ki, Göyçə aşığı mühitində yaradıcılıqlarının ideya-estetik və ürfani-fəlsəfi xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənən zəngin aşıqlar və el şairləri silsiləsi mövcuddur. Göyçə aşığı mühitinin zəngin aşığı və el şairləri içərisində XX əsrin əvvəllərində aşığı sənətinin əngin səmalarında parlaq bir şimşək kimi tez parlayıb tez də sönən, Göyçə el-aşığı poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, Azərbaycan aşığı sənətinin intibah zirvəsi Dədə Ələsgərin müasiri, bütöv həyat və sənət biografiyası təsəvvüf fəlsəfəsinin, dərvəş pünhanlığının sırrı və sehrinə bürünmüş Növrəs İmanın xüsusi yeri vardır.

* Folklor Enstitüsü

Növrəs İman poeziyasının əsas ideya istiqamətlərindən birini ictimai məzmunlu əsərlər təşkil edir. Növrəs İman poeziyasında ictimai mühitlə şair arasında bəlkə də heç bir aşığın poeziyasında rat gəlmədiyimiz bir kəskinlikdə təzad, ziddiyyət, qarşıdurma var. Mövcud zamanədən şikayət, cəmiyyətdə sosial harmoniya prinsiplərinin pozulması hallarına etiraz, mənəvi dəyərlərin dəyərsizləşməsi və s. demək olar ki, bütün aşıq poeziyası üçün xarakterikdir. Bu tipli ictimai məzmunlu əsərlərdə ictimai problemlərə ümumiləşmiş və universallaşmış baxış tipi hakimdir. Lakin Növrəs İmanda ictimai gerçəkliyə münasibətdə boyalar daha qabarıq olmaqla, mühitin şairdə doğurduğu təlaş isə daha dəhşətli ifadə olunur:

Xəllaqi-möhtərəm, şahi-zülkərəm,
Bu uzun gecəni tez sabah eylə.
Dağıt üstümdən cəni, dumanı,
Şöləyi-münəvvər şəmsi-mah eylə (1, 43). .

Bu beytlərdən görüldüyü kimi ictimai gerçəklik «gecə» kimi qatı bir metafora ilə işarələnərək onun işıqlanması arzu edilir. Bu artıq ümumiləşmiş və fəlsəfi mənada götürülən «dünya» obrazı demək deyil. Bu konkret tarixi şəraitin aşıq tərəfindən poetik dioqnozunun qoyulmasıdır. Azərbaycanda sovetləşmənin ilkin dövrlərində total psixoz mərhələsi olmuş, sosial ədalətin təntənəsinə əhalidə dərin bir inam yaranmışdır. Bu dövrdə cəmiyyətdə sosial harmoniyanın bərpa olunacağına Növrəs İmanda da müəyyən bir inam yaranır. Lakin çox keçmir Növrəs İman dərin bir fəhmlə anlayır ki, yeni siyasi recimin özü ilə bərabər gətirdiyi dəyərlər sistemi, ilk baxışdan nə qədər gəlbedici olsa da, həm etnik-millii, həm də dini-ruhani dəyərlərlə ziddiyyət təşkil edir:

Dilimin əzbəri, könlüm imdadı,
Yad olan dilimdən Quranım hayıf!
Fələyin dolanan kəc ruzigarı
Pozubdu işrətli dövrənim hayıf.

Yaxud da:

Müslimanam deyən oldu cəfakar,
Qəza hər nizamın etdi tarümar,
Şirin agzı olan oldu zəhrimar,
Yaxşı günü, xoş mədarı kəsildi(1, 70).

Artıq bu qoşmalarda ictimai mühitə qarşı etiraz birbaşa açıq kodlarla əyaniləşmişdir. Dillərdən Quranı yad edən və Quranla bağlı müqəddəs dəyərləri könullərdən silib atmağa çalışan, siyasi-inzibati və ideoloji maşını bu məqsədə işləyən, öz ideologiyasına xidmət etmək üçün «gədədan bəy yaradan» dövrən sovet dövrünü idi. Aşıq bu dövrü «Fələyin gəc dolanan ruzigarı» kimi dəyərləndirir. Mövlanın adının zikri şairin ənənəvi ruhani yaşam tərzidir. Yeni ateist sovet recimi bunun da əleyhinədir. Ona görə də şair bu mühiti «zülm dövrünü» kimi xarakterizə edir.

Göründüyü kimi, Növrəs İmanın ictimai məzmunlu əsərlərində sənətkar və zaman timalında konkret olaraq ruhani-mənəvi dəyərlər və ateist sovet cəmiyyəti üzbəüz döyüş məqamındadır.

Görkəmli folklorşünas alim Mürsəl Həkimov aşıq şeirində ictimai mövzu haqqında yazır: «... Klassik Azərbaycan aşıq poeziyasının gücü və ölməzliyi ondadır ki, o həmişə öz zəmanəsinin ictimai-siyasi hadisələrini əks etdirmiş, onu dildə-dodaqda nəğmələrə çevirərək tarixin səlnaməsi kimi dövrümüzə qədər yaşatmışdır» (2, 245). Müəllif qeyd etdiyi bu cəhət Növrəs İman poeziyasında konkret sosial-tarixi detalları ilə əks olunmuşdur. Məsələn, aşığın «Yeridi» rədifli müxəmməsində real tarixi hadisələr konkret tarixi şəraitə real tarixi şəxsiyyətlər qeyd olunmaqla göstərilmişdir:

Min üç yüz otuz beşdə,
Tərk oldu Niqalay hanı?
Ənvər bəyin köməkdarı
Yaşasın Nuru Paşanı!
Tərhan kimi qanad calıb,
Gəlib aldı Qafqazyanı.
Müşriki kor eləyib,
Şad elədi müsəlmanı,
Yazılıb, vəsfi düşüb
Dillərə dastan yeridir (1, 164).

Yuxarıdakı nümunədən aydın görünür ki, aşıq öz yaşadığı dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələri milli vətəndaşlıq mövqeyindən qiymətləndirmiş, ötən əsrin əvvəllərində türk ordusunun Bakıya yeriyərək azərbaycanlıları erməni-rus hərbi birləşmələrinin zülmündən azad etməsini böyük sevinc hissi ilə alqışlamışdır.

Sosial-ictimai eybəcərliyin kəskin tənqid edildiyi aşiq poeziyasında sosial təbəqələşmədən irəli gələn cəmiyyətdaxili münasibətlər də, hakim təbəqənin öz üstün sosial mövqeyindən istifadə edərək aşağı təbəqənin hüquqlarını tapdaması motivləri də güclü olmuşdur. Lakin bu istiqamət özü də, sovet dövrü tədqiqatçılarının yazdığına əksinə olaraq, vulqar sosioloji mövqedən dəyərləndirilməmişdir. Milli cəmiyyətdə sosial təbəqələr arasında qeyri-humanist münasibətlər haqqında görüşlər də aşığın öz əxlaqi-fəlsəfi və hətta dini-təsəvvüfi görüşləri kontekstindən kənarında deyildir. Məsələn, Növrəs İman poeziyasında mollalar, din xadimləri, fuqaraya zülm edən zalimlər kəskin tənqid olunur. Lakin bu tənqidlər qətiyyətin dinin özünün tənqidi kimi faktlaşmır. Əksinə, dinin özü «dindarlardan» müdafiə olunur. Aşiq «müsəlmanlardan» qaçıb müsəlmanlığa sığınmaq» fəlsəfəsinə əsaslanır:

Peyğəmbərin buyurduğu
Məhv elədi mollalar;
Pünhan-pünhan kəbin kəsdi,
Çox artırdı zinələr.
Cadugərlik, ruhanilik
Artırırdı bəlalər;
Var tərəfə yüyürdülər,
Yaddan çıxdı ayalar;
Aramızda söylənilən
Şər, həmi böhtan durur.

Yuxarıdakı nümunədə insan əxlaqında və davranışında təzahür edən qeyri-əxlaqi keyfiyyətlər, mənəvi eybəcərliklər və bu eybəcərliyin doğurduğu sosial bəlalər əks olunmuşdur. Lakin bu mənəvi eybəcərliyi daha da dözülməz edən odur ki, bu sifətlərin daşıyıcısı mənəvi təmizliyin keşiyində dayanmalı olan din xadimləridir. Öz nəfislərinə uyan, dünyanın var-dövlətinə aldanan mollalar dinin müqəddəs əxlaqi prinsiplərini tamamilə unutmuş, onun müqəddəs adından istifadə edərək qeyri-əxlaqi işlərlə məşğul olurlar. Göründüyü kimi, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin din xadimlərinin simasında deqradasiyaya uğraması Növrəs İmanı dərinədən narahat edir. İctimai eybəcərliyin cəmiyyətin özündən gələn konkret personalar göstərilməklə tənqid edilməsi onu göstərir ki, bu əsərlərin poetik stimulu ənənədən deyil cəmiyyətin özündən gəlir. Həm də sosial-siyasi hadisələrə Növrəs İmanın bu münasibəti fərdi səciyyə daşımır. Bu ümumən xalqın cəmiyyətdaxili hadisələrə münasibəti kimi əyanlaşır. Aşiq bir növ xalqı narahat edən problemləri ümumiləşdirərək qələmə alır. Tədqiqatçılardan Tamilla Bağirova

«Aşıq sənəti – Azərbaycan xalqının canlı yaddaşı» məqaləsində qeyd edir ki, ədəbi abidələrin tarixi dəyəri həm də onunla şərtlənir ki, onlar xalq təfəkkürünün öyrənilməində, onun öz dövrünün bu və ya digər sosial-siyasi hadisələrinə reaksiyasının müəyyənləşməində bizə yardım edir (4, 429).

Növrəs İmanın şeirlərində ictimai eybəcərliklər, cəmiyyətdə mövcud olan qeyri-əxlaqi cəhətlər aşıq poeziyasının ənənəvi poetik formulları əsasında ümumiləşmiş şəkildə əks olunmuşdur. Bu tipli əsərlərdə pis-yaxşı, gözəl-eybəcər, xeyir-şər, faydalı-faydasız paralelizmi eyni poetik kontekstdə təqdim edilmişdir. Başqa sözlə ifadə etsək, Növrəs İman poeziyasında qeyri-əxlaqi sosial təzahürlərin tənqidi ilə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin tərənnümü vahid bir poetik kontekstdə təqdim edilir. Ümumiyyətlə aşıq poeziyasına xas olan bu xüsusiyyəti folklorumuzun digər canlarında da izləmək mümkündür. Belə ikili qarşıdurmaların, paralelizmin kökü isə arxaik mifoloci dünyagörüşə dayanır. Bu barədə folklorşünas alim Muxtar Kazımoğlu yazır: «Elmdə geniş yayılmış qənaətə görə, ikili qarşıdurma (xoşbəxtlik-bədbəxtlik, həyat-ölüm, yuxarı-aşağı, sağ-sol, gecə-gündüz, işıq-qaranlıq, ağ-qara və s.) arxaik dünyagörüş sistemində aparıcı yer tutur. Əski türk mifologiyası da əsasən həmin elmi qənat baxımından öyrənilib» (5, 36).

Biz Növrəs İmanın ustadnamələrində bu cəhətə daha intensiv rast gəlirik. Burada yaxşı ilə pis, gözəllə eybəcər, əyri ilə düz qarşılıqlı müqayisədə, vahid kontekstdə əks olunmaqla aşığın əxlaqi görüşlərini özündə sistemli olaraq əks etdirir. Aşıq «Demək olmaz» rədifli qoşmasında Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım səviyyədə ustadnamənin klassik nümunəsini yaratmaqla yuxarıda göstərdiyimiz əks qarşıdurma paralelizmini poetik mükəmməlliklə təqdim etməyə nail olmuşdur:

Hamı xəlq olunub bir qətrə sudan,
Hər yetən gədəya xan demək olmaz.
Yatıb, qəflətdədi, qalxmaz yuxudan,
Nalayıq insana can demək olmaz (1, 35).

Bu bənddə şair cəmiyyətdə mənəvi eybəcərliyin daşıyıcısı olan insanları ayıraraq fərqləndirməyi, onların layiq olmadığı mərtəbədə dəyərləndirilməsinin düzgün olmadığını mənəvi prinsip olaraq hökm şəklinə bəyan etmişdir. Şairə görə nalayıq insanların timsalında özünü göstərən mənəvi eybəcərliklərin kökündə cahillik və qəflət dayanır. «Qəflətdə yatıb, heç zaman yuxudan qalxmayan» cahil ilk növbədə ilahi həqiqətdən, haradan gəlib haraya getdiyindən, dünyanın ümumi fəlsəfi mahiyyətindən bixəbərdir. Bu bixəbərlilik, cəhalət isə onun cəmiyyətdəki

sosial statusunun əsas müəyyənləşdiricisidir. İctimai bu kontekstdə dəyərləndirilməsi aşığın dini-ruhani dəyərlərə bağlılığından, onun poetik təfəkküründə bu dünyagörüşün hakim mövqeyindən irəli gəlir. Qoşmanın növbəti bəndində şair cəmiyyətdə mənəvi eybəcərlik daşıyıcısı olan insanın digər əlamətlərini aşağıdakı kimi sadalayır:

Əyri olan bilməz yolu, ərkanı,
Saxlayar könlündə şəri, böhtanı.
Bədəsil tanımaz yaxşı, yamanı,
Namərd süfrəsinə nan demək olmaz (1, 35).

Deməli, aşığın yanaşmasına görə cəmiyyətdə sosial nizamın təminedicisi olaraq vahid ümumi mənəvi yol, ərkan vardır ki, bu prinsiplərə hər bir kəs əməl etməlidir. Aşığın ümumi dünyagörüşü kontekstindən çıxış etsək, bu, əsasında dini və təsəvvüfi baxışlar dayanan universal etnik mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemidir. Aşığa görə, cəmiyyətdaxili münasibətlərin harmoniyası yalnız və yalnız bu prinsiplərə əməl edərəkdən qorunub saxlanıla bilər.

Məlumdur ki, «dünya» aşıq poeziyasının ən dominant poetik-fəlsəfi obrazlarından biridir. Bu barədə görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas Elçin yazır: «Bu poeziyanın poetikasında və fəlsəfi-ideoloji məzmununda çox əhəmiyyətli rol oynayan obrazlardan biri «Dünya» obrazıdır və bu, əlbəttə, təsadüfi deyil... «Dünya»nın yüksək bədii-estetik şəkildə obrazlaşması klassik Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan klassik poeziyasında ara-sıra təsadüf olunan bir hadisədir. Ancaq klassik aşıq poeziyasında bu obraz özünün ən kütləvi ifadəsini tapmışdır və həmin poeziyanın estetik-fəlsəfi tərkib hissəsinə, məxsusi faktına çevrilmişdir» (6, 9).

Bu mənada aşıq poeziyasında «dünya» fəlsəfi mənada götürülən varlıq anlayışının sinonimii kimi çıxış edir. Məhz buna görə də istənilən aşığın dünya ilə bağlı əsəri onun fəlsəfi mənada götürülən varlığa münasibətini özündə əks etdirir. Növrəs İmanın «dünya»ya münasibətində təsəvvüfi görüş əsas təşkil edir. Təsəvvüfdə dünya haqqında normativləşmiş qənaət ondan ibarətdir ki, bu dünya mütləq həqiqətlə, ilahi reallıqla insan arasında maneədir. İnsan dünyanın zahiri gözəlliklərinə, nemətlərinə aldanaraq onu mütləqləşdirir, ona aludə olur, əbədi ilahi həqiqəti unudur. Ona görə də dünya daha çox mənfi anlamda, insanla mütləq həqiqət arasında dayanan maneə olaraq dəyərləndirilir. İdeya əsasında təsəvvüf görüşləri dayanan klassik Şərq və aşıq poeziyasında dünyaya münasibətdə bu tendensiya aparıcı mövqedədir. Növrəs İman poeziyasında da «dünya» həmin anlamda dəyərləndirilir:

Gözün açıb bu dünyaya gül olan,
Demə ki, nə yaxşı xoş səfası var.
Ucaltma kəndini bir noi dolan,
Səfası varsa da, çox cəfası var (1, 92).

Bənddən göründüyü kimi şair dünyanı zahirən səfalı, mahiyyət etibarilə isə cəfalı bir varlıq olaraq dəyərləndirir.

Növrəs İmanın üstadnamələrində əksini tapan mənəvi-əxlaqi dəyərlər insan davranışının və əxlaqının ən müxtəlif parametrlərini əhatə etməklə bütöv bir silsilə təşkil edir. Xeyirxahlıq, mərdlik, səxavət, kimsəsizə əl tutmaq, böyüyə hörmət və s. kimi dəyərlər şairin daim təqdir etdiyi əxlaqi keyfiyyətlərdir:

Mərd olmaq istəsən, əlini qısmə,
Daldan deyilənə çox qulaq asma,
Yatmış bir ilanın quyruğun basma,
Qəfildən qayıdıb çalacaq səni.

Ahıla, qocaya çox hörmət elə,
Zəlilə, yetimə inəət elə,
Qəribə, mehmana sən xidmət elə,
Nə əməl eyləsən, bulacaq səni (1, 87).

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri odur ki, şair xeyirxahlıqda «ezoterik bumeranq» qanunauyğunluğuna inanır, istənilən xeyir və şər əməlin sonda insanın özünə qayıdacağı fikrini irəli sürür. Bu da təbii ki, dini əxlaq prinsiplərindən qaynaqlanan bir yanaşmadır.

Növrəs İmanın ictimai və əxlaqi problematikanı içinə alan üstadnamələrində didaktik-fəlsəfi ideyalar elə fəlsəfi-terminoloji üslubu dəyişdirilmədən poeziya aktına çevrilir. Yəni dini-təsəvvüfi görüşlərin müəyyənləşdirdi yaşam prinsipləri, əxlaqın müsbət və mənfi cəhətləri ilə bağlı ideyalar, yaxud təsəvvüfi dünya modeli ilə bağlı fəlsəfi düşüncələr xüsusi metaforalaşdırma sistemindən keçirilmədən poeziyaya gətirilir.

QAYNAQLAR:

1. Növrəs İman. Sənçilmiş əsərləri. Bakı: Səda, 2004.
2. Həkimov M. Azərbaycan klassik aşıq yaradıcılığı. B., APİ, 1982.

3. İsayeva Səbinə. Aşıq Şəmşirin yaradıcılığı. Filologiya elmləri namizədi almaq üçün dissertasiya, Bakı, 2010.

4. Bağirova Tamella. Aşıq sənəti – Azərbaycan xalqının canlı yaddaşı. «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» III uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, Səda, 2005.

5. Muxtar Kazımoğlu (İmanov). Gülüşün arxaik kökləri. Bakı, Elm, 2005.

6. Elçin. Klassik aşıq poeziyasında «Dünya» obrazı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996.